UDK: 94(575.1)

XIVA XONLIGI VA ROSSIYA IMPERIYASI: MUHAMMAD RAHIMXON I (1806–1825) DAVRIDA IJTIMOIY-IQTISODIY HAMDA MADANIY-MA'RIFIY ALOQALAR

Saparbayev Bunyod,
Urganch Davlat Universiteti dotsenti,
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (Ph.D), dotsent
bunyod.saparbayev@gmail.com
0000-0002-9011-4057

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19690603

Annotatsiya. *Mazkur maqola Muhammad Rahimxon I (1806–1825) hukmronligi davrida Xiva xonligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy-ma'rifiy aloqalarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda arxiv hujjatlari, qo'lyozma manbalar hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida ikki davlat o'rtasidagi savdo munosabatlari, vositachilik tizimi, madaniy almashinuv jarayonlari yoritilgan. Ayniqsa, 1819–1820–yillardagi N. N. Muravyov missiyasi o'zaro munosabatlarning rivojlanishida muhim bosqich sifatida ko'rib chiqiladi. Ushbu aloqalar o'zaro manfaatli bo'lishiga qaramay, ma'lum darajada nomutanosib xarakterga ega bo'lganligi, mintaqaning Yevroosiyo iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvining dastlabki bosqichlarini aks ettirganligi xulosa qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Xiva xonligi, Rossiya imperiyasi, Muhammad Rahimxon I, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar, savdo munosabatlari, madaniy almashuv, N. N. Muravyov ekspeditsiyasi.*

Аннотация. *Статья посвящена исследованию социально-экономических и культурно-просветительских контактов между Хивинским ханством и Российской империей в период правления Мухаммада Рахимхана I (1806–1825). На основе архивных материалов, рукописных источников и современных научных исследований анализируются формы экономического взаимодействия, особенности торговли, роль посреднических групп, а также культурные и интеллектуальные контакты между двумя государствами. Особое внимание уделяется миссии Н. Н. Муравьёва (1819–1820) как важному этапу в развитии межгосударственного диалога. Делается вывод о том, что контакты носили взаимовыгодный, но асимметричный характер, отражая ранние стадии интеграции региона в евразийское экономическое пространство.*

Ключевые слова: *Хивинское ханство, Российская империя, Мухаммад Рахимхан I, социально-экономические связи, торговые отношения, культурный обмен, экспедиция Н. Н. Муравьёва.*

Abstract. *This article examines the socio-economic and cultural interactions between the Khiva Khanate and the Russian Empire during the reign of Muhammad Rahim Khan I (1806–1825). Drawing on archival sources, manuscripts, and modern scholarship, the study analyzes trade relations, intermediary actors, and cultural exchanges. Special attention is given to the mission of N. N. Muravyov (1819–1820) as a turning point in bilateral relations. The paper argues that these interactions were mutually beneficial yet asymmetrical, reflecting early stages of regional integration into the Eurasian economic system.*

Key words: *Khivan Khanate, Russian Empire, Muhammad Rahim Khan I, socio-economic relations, trade relations, cultural exchange, expedition of N. N. Muravyov.*

Kirish. XIX-asrning birinchi choragi Markaziy Osiyoda davlatlararo aloqalarning faollashuvi bilan tavsiflanadi. Bu jarayonda Xiva xonligi mintaqaviy savdo va diplomatiya markazi sifatida muhim o‘rin egallagan. Muhammad Rahimxon I hukmronligi davrida Rossiya imperiyasi bilan munosabatlar tizimli ravishda rivojlanib, epizodik diplomatik aloqalar doirasidan chiqib ketgani kuzatiladi [6, b. 41–44].

Zamonaviy tadqiqotlar Xivani xalqaro munosabatlarning faol subyekti sifatida baholab, uning tashqi davlatlar bilan o‘ziga xos hamkorlik modelini shakllantirganini ta’kidlaydi [5, b. 198]. Xonlik devonxonasiga oid arxiv hujjatlari tashqi iqtisodiy va diplomatik aloqalarning yuqori darajada institutsionallashganini ko‘rsatadi [7, f. I-125, op. 1, d. 18, l. 3–5].

Adabiyotlar tahlili. Mazkur davrda Xiva xonligi faqat tashqi tahdidlarga javob beruvchi tuzilma bo‘lib qolmay, balki diplomatik, savdo va madaniy unsurlarni o‘zida mujassam etgan ko‘p darajali aloqalar tizimini shakllantirishga intilganini ta’kidlash lozim. Bizning fikrimizcha, bunday yondashuv xivalik siyosiy elitaning mintaqaviy kuchlar muvozanatini uzoq muddatli strategik tasavvur asosida anglaganidan dalolat beradi. Shu doirada Rossiya nafaqat potensial xavf, balki, muhim iqtisodiy hamkor sifatida ham ko‘rilgan.

Shuningdek, aloqalarning rivojlanishi Rossiya imperiyasining to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy nazoratisiz amalga oshgani alohida ahamiyat kasb etadi. Bu esa, mazkur munosabatlarni mustamlakachilik bosimi shakli sifatida emas, balki, muzokaraviy hamkorlik va birgalikda mavjud bo‘lish jarayoni sifatida talqin qilish imkonini beradi. Bunday sharoitda, Xiva o‘zining muayyan darajadagi mustaqilligini saqlab qolgan. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalar nafaqat almashinuv vositasi, balki, siyosiy manevr instrumenti sifatida ham namoyon bo‘lgan.

Tahlillar va natijalar. Shunday qilib, Xiva xonligi va Rossiya imperiyasi o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy-ma’rifiy aloqalarni tahlil qilish XIX-asr boshlarida Yevroosiyo xalqaro tizimida Xivaning tutgan o‘rnini yangicha talqin etish imkonini beradi.

1. Iqtisodiy aloqalar va savdo mexanizmlari. Xiva xonligi va Rossiya o‘rtasidagi savdo aloqalari Ustyurt va Kaspiybo‘yi hududlari orqali o‘tuvchi karvon yo‘llariga asoslangan edi [4, b. 89–91]. Ushbu yo‘llar Xivani Orenburg va Astraxan bilan bog‘lab, barqaror tovar almashinuvi tizimini shakllantirgan.

Xonlik eksportida paxta, ipak xomashyosi, teri va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari asosiy o‘rinni egallagan bo‘lsa, import tarkibiga metall buyumlar, manufaktura matolari va qurol-aslahalar kirgan [5, b. 212–214]. Arxiv hujjatlarida

hunarmandchilikda keng qo‘llanilgan temir va mis yetkazib berilganligi ham qayd etiladi [7, f. I-125, op. 1, d. 21, l. 9].

Savdo jarayonida vositachi guruhlar — qozoq urug‘lari va turkman qabilalari muhim rol o‘ynagan [5, b. 229]. Ular karvonlar xavfsizligini ta’minlab, tranzit savdoning barqarorligini saqlagan.

Iqtisodiy aloqalarga ta’sir ko‘rsatgan muhim omillardan biri, “rus asirlari” masalasi bo‘lgan. Ular xonlik xo‘jaligida mehnat resursi sifatida ishlatilgan [1, b. 157–159]. Ushbu masala diplomatik yozishmalarda muntazam ko‘tarilib, Rossiya tomonidan siyosiy bosim vositasi sifatida qo‘llanilgan [3, b. 95].

2. Diplomatiya va iqtisodiy josuslik. 1819-1820-yillardagi Nikolay Nikolayevich Muravyov missiyasi ikki davlat o‘rtasidagi aloqalar rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Bu missiya diplomatik, iqtisodiy va josuslik vazifalarini o‘zida mujassam etgan kompleks tadbir bo‘lgan.

Ekspeditsiya davomida savdo yo‘llari, bozorlar va hudud resurslari haqida muhim ma’lumotlar to‘plangan [3, b. 102–105]. N.N. Muravyov siyosiy keskinlikka qaramay, Xiva va Rossiya o‘rtasidagi savdo aloqalari barqarorligini qayd etadi [3, b. 118–120].

To‘plangan ma’lumotlar Rossiya tomonidan Markaziy Osiyoda strategik siyosat ishlab chiqishda qo‘llanilgan [4, b. 130–133]. Shu bilan birga, diplomatik missiyalar iqtisodiy aloqalarni mustahkamlovchi muhim kanal sifatida xizmat qilgan [6, b. 52]. Arxiv materiallari elchilik almashinuvi va savdo delegatsiyalarining muntazamligini tasdiqlaydi [7, f. I-125, op. 1, d. 25, l. 14–16].

3. Madaniy-ma’rifiy aloqalar. Xiva va Rossiya o‘rtasidagi madaniy aloqalar bilim almashinuvi, ilmiy kuzatuvlar va yozma manbalar orqali amalga oshirilgan. Rus sayyohlari xonlikning ijtimoiy tuzilishi va ta’lim tizimini o‘rganib, ilmiy tavsiflar qoldirgan [6, b. 60–63].

Xivada esa, tarixiy tafakkur rivojlangan bo‘lib, bu “Firdavs ul-iqbol” asarida o‘z ifodasini topgan [2, b. 45–49]. Ushbu manba xonlikning ichki hayoti bilan birga tashqi aloqalarini ham aks ettiradi.

Devonxona hujjatlari diplomatik yozishmalar va boshqaruv tizimining rivojlanganini ko‘rsatadi [7, f. I-125, op. 1, d. 30, l. 7–9]. Bir nechta tilning qo‘llanilishi (fors, turkiy, arab) madaniy aloqalarning yuqori darajada ekanini bildiradi. Bundan tashqari, Xiva elitasining Rossiyaning harbiy va texnik yutuqlariga qiziqishi kuzatiladi [4, b. 140], bu esa, intellektual almashinuv boshlanishidan dalolat beradi.

4. Ijtimoiy o‘zaro ta’sirlar. Ikki davlat o‘rtasidagi aloqalar turli ijtimoiy qatlamlarni qamrab olgan. Savdogarlar va karvonboshilar iqtisodiy munosabatlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘lgan [5, b. 240].

Asirlar esa, nafaqat mehnat faoliyatida ishtirok etgan, balki, madaniy vositachi rolini ham bajargan [1, b. 162]. Bu holat davlatlararo munosabatlarning murakkabligini aks ettiradi. Diniy ulamolar va olimlar ham madaniy aloqalar rivojiga hissa qo‘shgan [6, b. 75].

Arxiv hujjatlari aholining ko‘chishi va moslashuvi holatlarini qayd etib, ijtimoiy aloqalarning chuqurligini ko‘rsatadi [7, f. I-125, op. 1, d. 34, l. 11–13].

5. Aloqalarning xususiyati va dinamikasi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Xiva va Rossiya o‘rtasidagi munosabatlar o‘zaro manfaatlarga asoslangan pragmatik xarakterga ega bo‘lgan [4, b. 150]. Shu bilan birga, iqtisodiy va harbiy ustunlik tufayli ma’lum darajada nomutanosiblik mavjud edi [5, b. 255].

Biroq, Xiva xonligi muayyan mustaqilligini saqlab qolgan holda faol tashqi siyosat olib borgan [6, b. 82].

Iqtisodiy va madaniy aloqalar mintaqaning Yevroosiyo tizimiga bosqichma-bosqich integratsiyasiga xizmat qilgan, ammo, bu jarayon murakkab va ziddiyatli kechgan [4, b. 162].

Xulosa. Muhammad Rahimxon I hukmronligi davri Xiva xonligi va Rossiya imperiyasi o‘rtasidagi munosabatlar rivojida muhim bosqich bo‘ldi. Ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma’rifiy aloqalar tizimli tus olib, keng qamrovli hamkorlikni shakllantirdi. Xiva xonligi ushbu jarayonlarda faol ishtirok etib, Rossiya bilan o‘ziga xos strategik munosabat modelini yaratdi. Nomutanosiblikka qaramay, bu aloqalar barqaror va o‘zaro manfaatli xarakter kasb etdi.

Bizning nazarimizda, mazkur davrning eng muhim natijalaridan biri, “cheklangan hamkorlik” deb atash mumkin bo‘lgan o‘ziga xos modelning shakllanishi bo‘ldi. Ushbu model doirasida, Xiva xonligi Rossiya imperiyasi bilan taqqoslanadigan resurslarga ega bo‘lmaganiga qaramay, mavjud diplomatik va iqtisodiy vositalardan samarali foydalanib, o‘z siyosiy subyektligini saqlab qolishga erishgan. Bu holat nafaqat savdo aloqalarini qo‘llab-quvvatlash qobiliyatida, balki, o‘zgarib borayotgan tashqi siyosiy vaziyatga moslashish mahoratida ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, ijtimoiy va madaniy aloqalar tarixshunoslikda odatda e’tirof etilganidan ko‘ra, ancha muhimroq rol o‘ynaganini ta’kidlash joiz. Aynan shu aloqalar orqali o‘zaro tasavvurlar asta-sekin shakllanib, keyinchalik, siyosiy qarorlar qabul qilinishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Shu ma’noda, madaniy-ma’rifiy

hamkorlikni davlatlararo munosabatlarning transformatsiyasiga ta’sir etuvchi yashirin, biroq, barqaror omil sifatida baholash mumkin.

Bundan tashqari, qayd etish lozimki, mazkur davr mintaqaviy o‘zaro bog‘liqlik shakllanishining dastlabki bosqichini namoyon etadi. Bu jarayonda iqtisodiy manfaatlar, axborot almashinuvi hamda diplomatik amaliyotlar yagona tizim sifatida faoliyat yurita boshlaydi. Mazkur holat Xiva xonligini periferik tuzilma sifatida emas, balki, Yevroosiyo aloqalar tizimida muhim strategik markazlardan biri sifatida talqin etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. М., 1958.
2. Мунис, Агахий. Фирдавс ул-икбал. Ташкент, 1994.
3. Муравьёв Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819–1820 гг. М., 1822.
4. Becker S. Russia’s Central Asian Frontier: Diplomacy and Expansion, 1800–1850. London: Routledge, 2004.
5. Khodarkovsky M. Russia’s Steppe Frontier. Bloomington: Indiana University Press, 2002.
6. Khalid A. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present. Princeton, 2021.
7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA), f. I-125: op. 1, d. 18, l. 3–5; op. 1, d. 21, l. 9; op. 1, d. 25, l. 14–16; op. 1, d. 30, l. 7–9; op. 1, d. 34, l. 11–13.